

РЕЦЕНЗИЯ

НА ДОКТОРСКА ТЕЗА НА ТЕМА: АСКЕРИ ЧИФЛИЦИТЕ В БЪЛГАРСКОТО ПРОСТРАНСТВО. СОФИЙСКАТА КАЗА ПРЕЗ XVI – НАЧАЛОТО НА XIX В.

ДОКТОРАНТ: ПАУЛИНА ТОТЕВА АНДОНОВА

РЕЦЕНЗЕНТ: ПРОФ. ДИН ЦВЕТАНА ГЕОРГИЕВА

Заглавието на рецензираната докторска теза насочва към локално изследване, отнасящо до един ограничен регион на българското пространство, но формулираната от авторката комплексна цел е „да се изследва в дълбочина проблема за аскери чифлиците в Софийско като се лансира собствена версия от критерии, (които да изяснят) какво в същност представлява аскери чифликът...” и чрез модела на чифлиците в Софийско „да се внесе яснота, доколкото изворите позволяват по някои от спорните въпроси в историографията”. А спорните въпроси са много. Като се има предвид проблемният кръг, интерпретиран в т.нар. „дебат за аскери чифлиците”, който тече вече седмо десетилетие в балканистична и цялата османистична историография, амбициозността на изследването и неговата научна значимост далеч надхвърлят изискванията за докторска теза. Представеният текст в значителна степен реализира тази цел, поради което категоричната ми констатация е, че рецензираната теза е завършена докторска дисертация. Тя съдържа многобройни конкретни и общо значими приноси, които показват високото ниво на професионална квалификация на автора си. Доказва го подборът на информационни извори от масива на османската административна документация (различни типове публикувани и непубликувани османски регистри за Софийската каза, съдебни документи и наследствени описи в протоколните книги на софийския кадия, нормативни документи на централната администрация), чиято конкретност гарантира представителност на изследването. Доказва го структурата на изложението, в която тематичните кръгове са отчетливо разграничени и едновременно хронологически последователни, с което се разкриват промените в отделните аспекти и в същността на феномена „аскери чифлик”. Доказва го професионалното използване и свободното интерпретиране на извората и библиографска фактология по темата и извън нея, които са базовото градиво на тезата.

Изследването изяснява важни аспекти на икономическата история на Софийския регион. От многобройните конкретни приноси ще посоча два. Първият са установените

граница на казата, списък на документираните в нея селища и картата на тяхното разположение в Софийското поле през XVI – XVIII в. Втори съществен принос с локален характер е описът на документираните чифлици в региона, който съдържа тяхната локализация, размери, продукция, работна ръка, стопанисване, управление и т.н. Текстът на докторската теза създава впечатлението, че чифлиците в Софийско са подложени на скенер, който ги осветлява във всички възможни, очаквани, вероятни и дори невероятни разрези. Приносите в тази фактологична конкретика се отнасят до стопанската история на десетки села, а и до самия град София. Основната специфика на представената докторска теза обаче не е самото локално проучване, а опитът да се направи изследователски модел, който да обедини изворовите данни за един реален и дълго съществуващ икономически феномен (аскери чифлиците) и неговите интерпретации в съвременните проучвания. И едните, и другите са многобройни, разнопосочни и противоречиви и се отнасят за всички аграрни територии на Османската империя в период от три столетия.

Този впечатляващ опит е постигнат чрез методиката и структурата на изследването. В цялата теза се следва подход, който най-общо може да се определи като дескриптивно аналитичен, а може би по-точното му определение би било необичайното „деструктивна реконструкция”. Текстът е изграден върху един маркиран в историографския преглед, но не обявен списък на въпросите, проблемите и темите, които са обекти на „дебата за аскери чифлиците”. Всеки един от тях е представен максимално пълно и е допълнен с данните, които се съдържат в изворовата информация за Софийската каза. В резултат на този паралелен анализ авторът предлага своите синтезирани заключения. Така докторската теза се оказва набор от дискуссионните проблеми за генезиса на аскери чифлици, за юридическия им статут в рамките на османската аграрна система, за производствените им характеристики. Началните спорове са около квалификацията на чифлиците, като проявление на „феодални” или „капиталистически” отношения, който се разширява с допълнителния проблем за ролята на външната търговия при разпространение им, за тяхната икономическа функция като инструмент за печалба, достигана в нарушение на имперските ограничения в името на индивидуалния финансов стабилитет и следователно за начален признак за дестабилизиране на османския централизъм. В тези спорове или в голяма част от тях авторката се включва чрез съпоставки на тяхното фактологично и

теоретично съдържание с данните, които се съдържат в използвания от нея изворов фонд. Тя прави множество конкретни допълнения, което ѝ позволява да внесе нови детайли и да разшири чувствително изследователските аспекти на отделните проблемни кръгове.

Текстът създава впечатлението, че тази изследователска методика цели максимално пълното, а в някои случаи и окончателно решение на всеки един от интерпретираните проблеми. Тя е водещата линия, която ограничава описанието на фактите и процесите и дава предимство на техния анализ, което безспорно е голямо достойнство на една докторантска теза. Основанията за оценката ми са много и трудно мога да ги представя в рецензия, чийто размер е законово ограничен. Поради това центрирам своето внимание, а и вниманието на Научното жури, върху съдържанието и приносите във Втората глава, чието заглавие е „Географско разпространение и характеристика на аскери чифлиците в българското пространство. Софийската каза през XVI – началото на XVIII в.” Тя започва с описанието на екологичните характеристики на Софийското поле (надморска височина, почви, речна система и т.н.) и прибавя към него въпроси за пътната мрежа, за да ситуира в селищната система данните за съществуващите в различно време аскери чифлици в 52 села, 5 мезри и гр. София. Очертаната „чифлишка география” дава на докторантката основание да констатира целенасочено съобразяване на собствениците на чифлишки стопанства с природните фактори и с локалните предимства в местната селищна система. С уговорката за евентуалната непълнота на изворовите данни, с които разполага, П. Андонова обособява три условни групи от селища, които показват устойчиви тенденции за създаване и функциониране на повече от един чифлик, за увеличаване броя на данъчно обособени чифлици и за села-чифлици. В развитието на тези тенденции към адаптиране и използване на околната природна среда като необходими или предпочитани фактори са добавени близостта до голям и постоянен пазар и наличие на свободни, удобни, но необработвани пространства, чието съществуване се маркира в някои вакъфски поземлените владения. Чрез хронологически проследените показатели е установено намаление на броя, но и увеличение в размера на действащи чифлишки стопанства през втората половина на XVII в., ситуация, която се наблюдава и в другите български региони. Тя е обяснена със стремежа на чифликчиите да достигнат максимални добиви и съответно печалби,

използвайки най-добрите природни дадености при непроменящо се ниво на аграрната техника и аграрните технологии.

Посочените условия и тенденции рамкират общия фон, върху който П. Андонова започва изследването на структурата на софийските чифлици, обособявайки нейните компоненти в две големи групи: производствени обекти и сграден фонд. Анализът ѝ включва техния размер, принадлежността им към мюлкови (частни) или мирийски (държавни) терени и към вътрешната или външната зони на самите чифлишки стопанства. Следвайки установените изисквания докторантката обяснява османските мерни единици за площ и количество и ги приравнява с аналозите им в съвременната мерна система. В първата структурна група на производствените обекти са включени обработваемите площи, разчленени на отделни елементи, съобразно производственото им предназначение: лозя, бахчи (плодни градини), бостани (зеленчукови градини), воденици, ниви, гори, ливади, пасища и селска мера. Посочени са изворовите данни за размера на всеки един от тези структурни елементи. Обобщената информация е представена в таблица, която съдържа сборни цифрови показатели за цялата каза и установява техните процентни съотношения. Тя е последвана от анализ на конкретната информация за всеки отделен тип площи. Убедителното заключение на докторантката е, че основният производствен профил на софийските чифлици е зърно производството и специално производството на пшеница. Нивите са около 80% от всички обработваеми терени, а воденици, необходими за превръщане на зърното в брашно, са документирани в 25% от чифлишките стопанства. Лозята, градините и пчелните кошери имат твърде малък дял в използването на обработваемите площи, което е обяснено с тяхната нерентабилност поради екологичните условия. Включването на гора в чифлишките владения е един частен случай. Наличието на ливади, пасища и мери в документалната информация е твърде ограничено, но е максимално използвано за осветляване на животновъдния профил в местната чифлишка икономика. На базата на своя анализ докторантката го определя като „по-слабо застъпеният отрасъл”. Различни домашни животни се отглеждат във всички чифлици, но главно поради използването им като двигателна и транспортна сила или за консумативните нужди на човешкия състав на чифлика. В резултат на този подробен анализ на обработваемите елементи в структурата на софийските чифлици, дисертацията потвърждава утвърдената теза, че в балканските и в голяма част от анадолските територии, и в други аграрни зони на

империята, появата, разпространението и функционирането на чифлишките владения са пряко свързани предимно с производството на зърнени култури.

Втората основна група в структурата на софийските чифлици докторантката определя като *постройки*. Не бих казала, че включените в нея кладенец и харман са постройки, нито че воденицата е поземлен терен. Мисля, че съвременните термини *сграден фонд* и *строително съоръжение* биха били по-сполучливи. Познавайки трудностите при осъвременяването на османския речников фонд и понятиен апарат, си позволявам да обърна внимание на тези терминологични дреболии, защото те са в дисонанс с издържания професионален език на рецензирания текст и вероятно са резултат на обикновена небрежност. Този недостатък почти е преодолян в предложената дефиниция за аскери чифлик, направена на базата на данните за Софийската каза от XVI – началото на XIX в., която гласи, че аскери чифликът е „комплекс от жилищни постройки за чифликчията и работниците, стопански двор, воденици и различни поземлени площи. В тях се отглеждат различни зърнени култури, грозде, плодове, зеленчуци, мед, животни и сено”. Според мен дефиницията би могла да се допълни с прилагателното „производителен” към съществителното „комплекс”.

Втората глава не завършва с тази дефиниция. Тя е разширена с твърдението, че аскери чифлиците се различават от райетския чифлик не само по размер, статут и производствени характеристики. Съществената им отлика е, че владелецът на чифлишко стопанство не е пряк производител. Тази констатация открива пред авторката нова серия от въпроси, които изискват изясняването на проблема за работната ръка. Последваият анализ показва, че тя се набира от хора, принадлежащи към онези социални групи, които са поставени в различна степен на зависимост, според нормите на османската социална структура: роби (през XVI в.), освободени роби и рая през целия изследван период. В някои детайли в изворите авторката установява, че това е рая, която живее в чифлика, но не липсват и данни за временно пребиваващи, както казваме днес. Не са малко и данните за хора с неопределения „свободен” статут на бездомници, които в османските документи се наричат хайманета и перекендета. В резултат на анализа на различни документи П. Андонова достига до една важна констатация, която показва съществена промяна на локалния трудов пазар. От средата на XVII в. най-масовият вариант на използваната работна ръка в чифлишките стопанства в софийската каза са ратаите, сезонните работници. Тази промяна е

документирана в описи на наследства на починали собственици на чифлици, в които са записани и „дългове от надник“ към ратаите, които са работели в чифлиците им. Използваният термин, който ги обозначава е *тер оглан*, момче за тежка работа. Докторантката представя в пълен текст част от наследствен опис от 1675 г. на някой си Шабан, владеец на аскери чифлик в с. Слатина. В документа е вписан дългът му към четирима ратаи, чиито имена са Калин, Митьо, Златан и Минчо. Въпросният Шабан дължал на всеки един от тях различни парични суми (между 600 и 800 гроша), различно количество пшеница (между 2 и 3.5 килета) и по 10 оки сол и сирене. Въз основа на тази информация и нейния анализ П. Андова установява три компонента в „заплащането“ на ратайския труд: паричен, натурален и жилищен. Те пък са доказателство за договорени отношения, регламентиращи трудовите задължения, заплащане на труда и фиксиран срок, при които е използван двуфазният цикъл на календара на Плеядите, маркиран от празниците Хъдърлез (Гергьовден) и Касъм (Димитровден). Налагащото се заключение е, че поне от втората половина на XVII в. в аскери чифлиците се използва платена работна ръка. Вероятно при регламентирането на нейните отношения с работодателя се прилага моделът, действащ в градското занаятчийско производство, но в аграрната икономика това е безспорно ново и важно явление.

Преди да завърша своята рецензия ще си позволя да направя някои допълнения: 1. Докторантката г-жа П. Андонова има две отпечатани и две приети публикации по темата на дисертацията. 2. Рецензираната докторска теза очевидно е самостоятелен труд на своя автор, но той не би бил възможен без достиженията, постигнати от съвременната активна генерация от български османисти. 3. И при формулирането на задачите на изследване, и при тяхното осъществяване се чувства силното влияние на изследователския стил на научния ръководител доц. д-р С. Иванова, което е колкото нормално, толкова и полезно. 4. Към доводите ми за избор на формат и акцент на рецензията трябва да се прибави и увереността ми в научната компетентност по проблемите на османското право и стопанската история на Балканите през XV – XIX в. на членовете на Научното жури. 5. Последното ми допълнение е, че в хода на процедурата по защита на рецензираната докторска дисертация са спазени всички изисквания на Закона за научните степени и звания и на Правилника на СУ „Св. Климент Охридски“

Всичко казано до тук ми дава основание да заключа, че рецензията на тема „Аскери чифлиците в българското пространство. Софийската каза през XVI – началото на XIX” има всички качества на научен докторат и да препоръчам на членовете на Научното жури да присъдят на нейния автор г-жа Паулина Андонова научната степен *доктор*, а на членовете на Научния съвет на Историческия факултет при СУ „Кл. Охридски” да го потвърдят.

26 май 2013 г.

Проф. дин Цветана Георгиева